

Марина Кругляк

Державний університет «Житомирська політехніка»

кандидат історичних наук, доцент (Україна)

e-mail: marinakrugljak@ukr.netORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3837-0982>ResearcherID: <https://publons.com/researcher/3170036/maryna-krugliak/>Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56490571700>**Аборт – злочин чи особисте право кожної жінки
(на прикладі підросійської України XIX – початку XX ст.)**

Анотація. Метою статті є прослідкувати еволюцію ставлення державної влади та громадськості (як у місті, так і в сільській місцевості) підросійської України до абортів упродовж XIX – початку XX ст., визначити причини вчинення абортів, способи та умови абортів, поширеність цього явища в досліджуваний період, покарання за такий злочин. **Методологія дослідження** ґрунтується на поєднанні загальнонаукових (аналіз, синтез, узагальнення, порівняння, систематизація) та спеціально-історичних методів (історико-структурний, конструктивно-генетичний, історико-компаративістський) з принципами історизму, об'єктивності, системності, верифікації. **Наукова новизна** роботи полягає в тому, що вперше у вітчизняній та зарубіжній історіографії здійснено спробу комплексно розглянути проблему абортів у Російській імперії у XIX – на початку XX ст. (на прикладі підросійської України), зокрема, визначено особливості ставлення до абортів з боку держави та громадськості, здійснено порівняльний аналіз причин їхнього вчинення, умов та засобів абортів, доступності подібних операцій у сільській місцевості та в модернізованому місті. **Висновки.** Законодавство Російської імперії розглядало аборти як злочин, покарання за який було доволі жорстким, хоч і з тенденцією до лібералізації (від заслання в Сибір й ударів батогом до ув'язнення на декілька років). Попри кримінальну відповідальність на початку XX ст. аборти стали невід'ємною складовою повсякденного життя жінок великих міст. Покарання за подібні «злочини» відбувалися нечасто, в основному лише тоді, коли справа набувала значного резонансу в пресі чи коли операція призводила до смерті пацієнтки. Ставлення до абортів у містах і селах було різним: традиційна українська культура засуджувала аборти, розглядаючи їх як злочин проти особистості ненародженої дитини, замах на моральні норми й цінності, суспільну ієрархію. У містах подібні операції робили найчастіше з матеріальних причин, якщо йдеться про представників нижчого класу, або задля уникнення сорому й проведення життя в розвагах (приховання факту позашлюбної вагітності з боку одружених дворянок й т. зв. «нових жінок»). Напередодні Першої світової війни передова громадськість виступала за декриміналізацію абортів.

Ключові слова: аборт, акушерка, контрацептиви, кримінальна відповідальність, пологовий притулок.

Постановка проблеми. Нещодавні події в Польщі, коли 22 жовтня 2020 р. по суті було заборонено аборти на законодавчому рівні, викликали палку дискусію не лише в сусідній державі. У XXI столітті ЗМІ заговорили про «пекло для жінок», «кінець компромісу», «вирок жінкам» [Хоменко, 2020]. Чи можна розглядати аборти як злочин проти особистості, як це прагнуть показати консервативні кола в сучасному світі? Відповідь на це питання можна знайти в історії України XIX – початку XX ст. Які наслідки мали подібні законодавчі ініціативи, скільки жінок зважувалися на кримінальний аборт й чому на початку XX ст. громадськість повела мову про декриміналізацію абортів, – ці аспекти проблеми буде детально висвітлено в нашій статті.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Порушена проблема не знайшла комплексного висвітлення у вітчизняній та зарубіжній історичній науці. Серед робіт дорадянських науковців слід зазначити монографію В. Лінденберга [Линденберг, 1910], в якій подано статистичний матеріал про кількість абортів у Російській імперії та провідних країнах Європи і світу в другій половині XIX – на початку XX ст., наведено способи абортів. Серед робіт радянських науковців можемо назвати лише одну – «Аборты в 1925 году» [Аборты в 1925 году, 1927], де вказано кількість засуджених за аборти жінок Російської імперії напередодні та під час Першої світової війни. Найбільше тема штучного переривання вагітності знайшла в дослідженнях науковців кінця XX – початку XXI ст. Сучасну історіографію поділяємо на українську та зарубіжну. Серед вітчизняних науковців звертаємо увагу на дослідження Ю. Буйських [Буйських, 2018], М. Маєрчик [Маєрчик, 2013], І. Ігнатенко [Ігнатенко, 2016а; Ігнатенко, 2016б, Ігнатенко,

.....
2017], О. Кісь [Кісь, 2008], В. Маслійчука [Маслійчук, 2008]. Вказані автори розробляють різні аспекти гендерних досліджень, етносексології, вивчають ставлення представників традиційної української культури до жінки-покритки, позашлюбного материнства, використання контрацепції та практики абортів, насамперед серед селянок, аналізують відображення ставлення до абортів у традиційній народній культурі та світогляді через міфологію та звичаї. Натомість поза увагою вітчизняних істориків та етнологів опинилася жінка, що проживала в місті й не була пов'язана з традиційною культурою. Ці прогалини прагнуть заповнити зарубіжні науковці. Також зазначимо монографію американської дослідниці Лори Енгельштейн «Ключі щастя» [Энгельштейн, 1996], яка стала революційною й спричинила інтерес до вивчення сексуального життя жінок XIX – початку XX ст. на пострадянському просторі. Авторка розглядає аборт у кореляції із поняттям «нова жінка», демонструє ставлення громадськості до цього акту та його звичність на початку XX ст. Серед російських науковців вартими уваги є дослідження таких істориків, соціологів та етнографів, як В. Безгін [Безгин, 2013; Безгин, 2020], І. Кон [Кон, 2010], Н. Пушкарьова, А. Белова, Н. Мицюк [Пушкарева, Белова, Мицюк, 2021], В. Пономарьова, Л. Хорошилова [Пономарева, Хорошилова, 2009], Б. Миронов [Миронов, 2000]. Значна увага в цих розвідках приділена формуванню світогляду жінки-дворянки; аборти та девіації розглянуто в контексті міської повсякденності; сконструйовано світ селянки епохи пізньої імперії; продемонстровано місце статевих відносин у житті жіноцтва; проаналізовано російське законодавство у питаннях кримінального абортів. Зауважимо, що в публікаціях зарубіжних дослідників знаходимо узагальнену інформацію щодо Російської імперії, натомість статистичної інформації та конкретних прикладів стосовно підросійської України немає.

Отож фактологічну основу роботи становлять джерела дослідження. Це насамперед архівні матеріали (Державний архів Житомирської області (ДАЖО), ф. 18, 19, 183), законодавчі акти, т. зв. «Уложения о наказаних» [Уложение, 1845; Уложение, 1867; Новое уголовное уложение, 1903], матеріали студентських стевих переписів початку XX ст. – Московського та Харківського [Членов, 1909; Фавр, 1910], преса підросійської України початку XX ст. – газети «Киевлянин», «Рада» (Київ), «Волянь» (Житомир), «Утро» (Харків). Зазначимо, що саме зі сторінок газет громадськість дізнавалася про резонансні кримінальні справи, зокрема, про аборти, про пологові притулки, де приймали секретних вагітних й надавали їм допомогу, про прийняті на з'їздах лікарів і криміналістів рішення щодо декриміналізації абортів тощо.

Мета статті – прослідкувати еволюцію ставлення державної влади та громадськості (як у місті, так і в сільській місцевості) підросійської України до абортів упродовж XIX – початку XX ст., визначити причини вчинення абортів, способи та умови абортів, поширеність цього явища в досліджуваній період, покарання за цей злочин.

Виклад основного матеріалу. Кримінальний аборт (плодовигнання, злочинний викидень) кваліфікувався законодавством Російської імперії XIX – початку XX ст. як злочин проти особистості й був юридично забороненим. Звернімо увагу на еволюцію ставлення держави та громадськості до цього злочину та на зміни в покаранні. Так, російський цар Олексій Романов у XVII ст. запровадив за аборти смертну кару. У XVIII ст. Петро I відмовився від настільки радикальних заходів [Avdeev, Blum, Troitskaya, 1995: 40]. Однак до початку XX ст. аборт все одно залишався злочином. Зокрема, в «Уложении о наказаниях уголовных и исправительных» (1845), по суті першому карному кодексі Російської імперії, прийнятому за правління імператора Миколи I, «плодовигнання», або «злочинний викидень», розцінювалося не інакше як дітовбивство, але в ранньому періоді розвитку неможливо. Проте законодавець диференціює міру покарання залежно від того, як вчинено цей злочин «без відома та згоди» чи «з відома та згоди» вагітної жінки. Зокрема, у статті 1932 читаємо: якщо плодовигнання здійснено без відома та згоди вагітної жінки навмисно, то цю людину буде позбавлено всіх станових прав й заслано на каторгу на заводи на термін від 4 до 6 років. Якщо ж після абортів стан здоров'я вагітної жінки погіршиться, то винна людина позбавляється всіх станових прав та відбуває заслання на термін від 6 до 8 років. У разі, якщо жінка померла після такої операції, термін заслання зростає до 8–10 років. Усі ці покарання супроводжувалися окремо визначеною кількістю ударів батоном [Уложение, 1845: 747–748]. У статті 1933 вказано: якщо плодовигнання відбулося з відома і за згоди вагітної, або якщо його здійснила вагітна жінка самотужки, то винна особа позбавлялася всіх прав та змушена відбувати заслання в Сибіру, отримавши визначену кількість ударів батоном [Уложение, 1845: 748].

За часів правління ліберального імператора Олександра II міра покарання за аборт дещо пом'якшилася, однак від заслання в Сибір відмовитися не змогли. В «Уложении о наказаниях уголовных и исправительных» (1866) знову є розподіл покарань на дві групи – без відома та з відома вагітної. Стаття 1461 обумовлювала ті самі строки покарання в заслання, що й стаття 1932 попереднього «Уложения», однак пункт про удари батоном прибрано. У статті 1462 вказано: «Кто, с ведома и по согласию самой беременной женщины, употребит с умыслом какое-либо средство для изгнания плода ея, тот за сие подвергается: лишению всех прав

состояния и ссылке на поселение в отдаленнейших местах Сибири... Сама беременная женщина, которая, по собственному произволу или по согласию с другим, употребит какое-либо средство для изгнания плода своего, подвергается: лишению всех прав состояния и ссылке в Сибирь на поселение» [Уложение, 1867: 480–481]. Так, можемо констатувати трохи «гуманніше» поводження із жінками, що вдавалися до абортів, та лікарями, бабами-повитухами, що допомагали в цьому, ніж передбачено в юридичних документах за правління Миколи I.

Однак на початку ХХ ст. ставлення до абортів змінилося кардинально. Процеси урбанізації і модернізації, поширення ідей неомальтузіанства і фемінізму поставили на порядок денний питання про суттєве пом'якшення покарання за них. 1903 року оприлюднено «Новое уголовное уложение», за яким заслання до Сибіру пропонувалося замінити на ув'язнення: «Мать, виновная в умерщвлении своего плода, наказывается: заключением в исправительном доме на срок не свыше трех лет» (стаття 465). Стаття 466: «Виновный в умерщвлении плода беременной наказывается: заключением в исправительном доме... Если умерщвление плода учинено врачом или повивальной бабкою, то суду предоставляется воспретить виновному практику на срок от одного года до пяти лет и опубликовать приговор... Если умерщвление плода учинено без согласия самой беременной, то виновный наказывается: каторгою на срок не свыше восьми лет» [Новое уголовное уложение, 1903: 148–149].

Зазначимо, що й церквою плодови́гання розцінювалося як важкий гріх. Відповідно до церковного статуту, за витравлювання плоду зіллям або за допомогою бабки-повитухи накладалася покута («епитимья») терміном від 5 до 15 років [Безгин, 2020: 179]. Негативне ставлення православної церкви до абортів яскраво ілюструють думки архієпископа Стефана (1914), який вважав аборт та попередження вагітності одним із найважчих гріхів на рівні зі скотолозтвом та мужолозтвом. Одружених жінок, які вдаються до попередження чи переривання вагітності, архієпископ пропонує відлучати від церкви на 15 років, неодружених («девиц») – на 7 років, а лікарів та акушерок – на 20 років [Архiep. Стефан об абортах, 1914].

Наведемо приклади декількох гучних справ щодо абортів, про які писала преса, й звернімо увагу на те, що присяжні виносили різні вироки за смертельні аборти. Так, 1901 року від зараження крові унаслідок штучного викидня померла киянка Тетяна Кубарська, пацієнтка Олімпіади Георгіївської. Київський окружний суд засудив акушерку до позбавлення всіх прав і переваг та до ув'язнення на 4 роки [Дело акушерки Георгиевской, 1901a; Дело акушерки Георгиевской, 1901b]. 1913 року катеринославську акушерку Хану Іцаксон за аборт, що призвів до смерті пані Кевяшко, засуджено на 2 роки 8 місяців із позбавленням прав [Екатеринослав, 1913]. Проте акушерок могли й не засуджувати за «злочин». Зокрема, в січні 1901 р. присяжні Київського окружного суду виправдали бабу-повитуху, австрійську піддану Марцелію Добржинецьку, обвинувачену у смерті селянки Уляни Зайцевої після здійснення їй штучного викидня [Дело об искусственном выкидыше, 1901].

Найбільш резонансною справою початку ХХ ст. була історія про насильницький аборт – «без відома та проти волі постраждалої» – селянки Ганни Яриної з Кобеляк. 1912 року на лаві підсудних у Полтавському окружному суді опинилися студент Харківського ветеринарного інституту Михайло Дрижда, харківський лікар Ридник, полтавський лікар Волкович та кобеляцький візник міщанин Рендик. 14 березня 1911 р. вдова козачка Наталія Ярина, мати постраждалої, звернулася до слідчого м. Кобеляк із проханням притягнути до кримінальної відповідальності вказаних вище осіб. Постраждала селянка Ганна Ярина свідчила, що жила на сусідньому від Дрижди хуторі, була поденною робітницею й протягом трьох років мала зі студентом статеві стосунки. Потім завагітніла й повідомила про це, на що Дрижда обіцяв одружитися з нею. 27 січня 1911 р. Дрижда перевіз Ганну Ярину до Харкова й поселив до старої знайомої, пояснивши, що так буде простіше готуватися до весілля. Однак батьки студента висловилися категорично проти його одруження, доки він не завершить навчання в університеті. 9 лютого 1911 р. студент запропонував Ганні повертатися в Кобеляки, обґрунтувавши це тим, що вінчатися напередодні Посту заборонено. По дорозі додому, в Полтаві, Дрижда та Рендик обманом затягнули Ганну до лікаря Волковича, де їй було силою зроблено операцію. Невдовзі Дрижда вирішив помістити Ганну в жіночу клініку «Розенцвейг і Ридник» у Харкові. Три тижні Ярина перебувала в лікаря Ридника, де їй зроблено ще одну операцію. Власника клініки лікаря Ридника обвинувачено в тому, що 18 лютого 1911 р., після надходження до його клініки Ганни Яриної, якій на той час уже зробили аборт, знаючи про незадовільний стан її здоров'я та про здійснену хірургічну операцію, він не доніс про це поліції та лікарській інспекції.

Суд у Полтаві затіягнувся. Лікаря Волковича звільнили з-під арешту під заставу, після чого він утік. Дрижда у своїх свідченнях обвинувачував Ганну в нещирості, статевих стосунках із різними чоловіками до зустрічі з ним, а також у прагненні її рідних вдало одружити Ганну, аби «зірвати з нього куш». У листопаді 1912 р. підсудних виправдано. Однак за протестом прокурора Сенат скасував виправдальний вирок, й у травні 1913 р. справу знову слухали в Полтавському окружному суді. У результаті Рендика та Дрижду засуджено до арештантських робіт на 3 роки й

6 місяців, зі скороченням за маніфестом на третину (відповідно до статті 1461), лікаря Ридника виправдано [Полтава. Громкий процесс об аборті, 1912; Полтава. Дело об аборті, 1912; Полтава. Дело об аборті, 1913; Полтава. Дело о насильственном аборті, 1912; Дело о насильственном аборті, 1912; Дело Дрижды и д-ра Волковича, 1913].

Додамо, що не так просто було довести факт вагітності жінки та її здійснення штучного викидня, коли йшлося про сільську місцевість. Серед документів ДАЖО знаходимо чимало тих, де обвинувачених в аборті селянок виправдовували, а справи закривали (часто були безсилями навіть баби-повитухи, селянки не визнавали себе винними, а деякі й не здогадувалися про свою вагітність) [ДАЖО. Ф. 18. Оп. 4. Спр. 419. Арк. 1–60; ДАЖО. Ф. 19. Оп. 5. Спр. 494. Арк. 1–34; ДАЖО. Ф. 19. Оп. 5. Спр. 750. Арк. 1–17].

Про більшість абортів офіційна влада не знала, принаймні подібна річ була характерна не лише для Російської імперії. За даними Гедрена, 1865 року в Австрії офіційно зафіксовано 37 абортів, у Великобританії – 35, у Пруссії – 21, у Франції та Баварії – 20, в Іспанії – лише 11. Однак вже на початку ХХ ст. цифри зазнали кардинальних змін, що не можна не пов'язувати із процесами урбанізації та модернізації. У США за рік робили до 100 тис. абортів, з них 6 000 закінчувалося летально; у Нью-Йорку – до 80 000 абортів, з них лише 0,1 % доходили до суду; у Чикаго – 6 000–10 000 абортів, в основному на них наважувалися заміжні жінки. Один викидень припадав на 9–10 вагітностей. Та й засуджених за аборти було небагато. У Франції з 1851 до 1865 рр. притягнуто до кримінальної відповідальності 1 143 особи (294 чоловіки та 849 жінок), з них 148 були лікарі та акушерки. За 1865–1869 рр. засуджено вже 254 особи (187 жінок і 67 чоловіків). У 1880 р. обвинувачено 269 осіб, а з 1882 до 1901 р. – 1 377 осіб [Линденберг, 1910: 62–64]. У той же час лише в одному Парижі на початку ХХ ст. у рік робили близько 50 000 абортів, а в Німеччині на п'ять вагітних припадав один викидень [Съезд гинекологов, 1911].

Таблиця 1. Кількість обвинувачених і засуджених за аборти у Франції, Німеччині та Російській імперії (1892–1905) [Линденберг, 1910: 64]

Рік	Франція		Німеччина		Російська імперія	
	обвинувачено	засуджено	обвинувачено	засуджено	обвинувачено	засуджено
1892	97	35	445	330	19	4
1893	80	27	402	313	14	5
1894	69	29	531	402	17	3
1895	94	26	537	361	14	7
1896	79	23	557	403	15	5
1897	49	24	640	458	19	5
1898	65	26	529	376	30	9
1899	60	23	569	395	26	17
1900	73	28	539	411	24	9
1901	63	26	Даних немає	454	33	8
1902	Даних немає	Даних немає	Даних немає	558	26	10
1903				575	32	13
1904				634	23	5
1905				549	14	8

Відповідно до таблиці у Російській імперії за 1892–1905 рр. обвинувачено за аборти 306 осіб, з них засуджено – лише 108. Натомість за період з 1892 до 1900 р. у Росії за плодовищення обвинувачено 178 осіб та 64 засуджено, у Франції – відповідно 666 та 241 осіб, в Німеччині – 4 749 та 3 449.

За даними російської кримінальної статистики, із засуджених за аборти в 1895–1904 рр. у Російській імперії було 92 особи. Прикметно, що серед них 71 жінка та 21 чоловік. Якщо окреслити соціальний портрет жінок, то за сімейним станом 33 – не одружені, 24 – одружені, 12 – вдови, 2 – розлучені. З усіх 92 засуджених неграмотних – 45, грамотних – 40, з початковою освітою – 3, з середньою освітою – 2, з вищою освітою – 2 [Линденберг, 1910: 72]. Однак кількість засуджених за аборт у Російській імперії після 1910 р. зростає: 1910 р. – 20 осіб, 1911 р. – 28, 1912 р. – 31, 1913 р. – 60, 1915 р. – 40, 1916 р. – 51 [Аборты в 1925 году, 1927: 18]. Й ще одне порівняння. У Швеції на 100 тис. мешканців у середньому абортів було: 1851–1880 рр. – 3,04 випадка; 1881–1890 рр. – 6,66 випадка; 1891–1900 рр. – 19,01 випадка. У Російській імперії в 1901–1905 рр. на 100 тис. мешканців обвинувачувалося 0,1–0,24, а засуджувалися 0,03–0,09 осіб [Линденберг, 1910: 64–65]. На тлі Західної Європи відсоток покараних за аборти в Російській імперії дійсно є невеликим. Чим це пояснити? Можемо припускати, що причин є декілька: непопулярність абортів серед сільської громади, де панували уявлення про гріховність такої операції; панування православних сімейних цінностей з акцентом

на максимально можливе дітонародження; вимога декриміналізації абортів, яка активно обстоювалася ліберальною громадськістю й тим самим призводила до розгляду абортів як неважкого злочину, порівнюючи, зокрема, із вбивством; часто неможливість доведення під час судового засідання факту здійснення абортів; корупційна складова (оголошення про пологові притулки, де приймають «секретно-беременних» й не тільки, активно друкувалися в пресі, однак поліція закривала очі на подібні дії). Ось декілька прикладів подібних оголошень із газети «Киевлянин»: «Акушерка Э. Э. Ерыклинцева. Принимает на дом больных, секретно-беременных и рожениц. Рейтерск., 11, кв. 2» [Акушерка Э. Э. Ерыклинцева, 1904]; «Акушерка Н. В. Василевская оконч. Моск. повив. инст., просл. много л. в одес. город. бол., пред. свои усл. уваж. киевлян. и в отъезд. Фундукл., 51, кв. 16» [Акушерка Н. В. Василевская, 1905]; «Родильный приют акушера М. М. Кац и П. Л. Энтус переведен на Пушкинскую улицу, д. № 10. Прием беременных и рожениц во всякое время» [Родильный приют, 1905]; «В родильном приюте акушерки Альвины Вакниц им. отдельные комнаты, цены умерен. Владимирская, 86, там же предлагает услуги дамам массажистка немка Августа Вакниц» [В родильном приюте, 1905]. Загалом надавачів подібних послуг вистачало. Так, у 1874 р. проживало 184 баби-повитухи в Києві та дві на околицях [Київ і його предмістя, 1876: 243].

Чому ж влада не реагувала на подібні оголошення в газетах й, по суті, на можливість зробити аборт, в той час як за саму операцію могли ув'язнити? Напевно, йдеться про небажання її це робити згори або про корумпованість на місцях. Втім формально певні заходи контролю з боку поліції здійснювалися. Так, у газеті «Волинь» (1896) читаємо про те, що «фактический контроль над деятельностью частных родильных приютов, по слухам, предполагено учредить в городах, и вопрос об этом уже решен в высших правительственных сферах. Контроль этот предполагено... возложить на особого инспектора» [Надзор над родильными приютами, 1896].

А от у сільській місцевості, на думку І. Ігнатенко, баби-повитухи та акушерки абортів не робили, адже «боялися загубити душу» дитини. Натомість абортами на селі займалися «компанейські жінки» (схильні до вживання алкоголю), які «побували в світі», або ж це були санітарки міських і дільничних лікарень». До речі, жінки, які «допомагали скіпати» дітей, часто зазнавали більшого суспільного осуду, ніж жінки, що зважувалися на аборт, бо в такий спосіб ставали співучасницями злочину [Ігнатенко, 2016а: 152–153]. Відповідно до законодавства Російської імперії, контрольованим державою повитухам заборонено робити аборти, а про кожний намір «преждевременного от беременности разрешения» необхідно «доносить, куда следует» [Устав повивальным бабкам, 1830: 78]. В. Безгін зазначає, що сільські мешканці часто доносили владі про відомі їм випадки абортів, а подеколи за вагітними дівчатами встановлювався нагляд не лише з боку батьків, а й сільського старости, десятицьких та соцьких [Безгін, 2020: 181].

Які причини штовхали жінок робити аборт? По-перше, у Російській імперії, зокрема в сільській місцевості, де панували традиційна культура й християнська етика, до штучного переривання вагітності ставилися різко негативно, це розцінювалося як гріх. У разі народження дитини неодруженою дівчиною-покриткою на неї та на її сина/дочку чекав громадський осуд, ізоляція, нерідко фізичні розправи [Кісь, 2008: 194–219]. В. Лінденберг зауважує: «Мотивом здійснення злочинного викидня в більшості випадків є бажання приховати наслідки позашлюбних статевих відносин й цим уникнути ганьби та сорому, пов'язаних із позашлюбною вагітністю, а часто й втрата місця... Одружені жінки звертаються до плодови́гання не лише через бажання приховати позашлюбні зв'язки, але часто й внаслідок небажання збільшити родину або задля уникнення турбот з виховання, а іноді й через страх перед пологами» [Лінденберг, 1910: 72]. До штучного переривання вагітності подеколи вдавалися сільські вдови та солдатки: перші – аби приховати свій сором, другі – боячись помсти з боку чоловіка [Безгін, 2013]. І. Ігнатенко, на основі опрацювання етнографічних джерел, зазначає, що до витравлювання плоду вдавалися лише дівчата, які втратили цноту до заміжжя, зокрема «московки», покритки, жінки, які «нагуляли» дитину, також ті, що вели розпусний спосіб життя; вкрай рідко аборти робили одружені жінки й «лише за граничних нестатків» [Ігнатенко, 2016а: 153–154]. Отже, першою причиною робити аборт, більш поширеною серед сільських дівчат і жінок, був страх зганьбитися й стати ізгоем у суспільстві.

По-друге, в ті часи не було надійних засобів контрацепції, а народжувати багато дітей – важко фізіологічно. Лише з 1890-х рр. для регулювання народжуваності в містах заможні й освічені люди стали активно застосовувати презервативи, що вільно продавалися в аптеках, магазинах медичних інструментів та гумових виробів; рекламу цих виробів подеколи знаходимо в тогочасній пресі (Н. Фальберг продавав у Києві на Хрещатику презервативи найкращих французьких та англійських фабрик, гумові та з риб'ячого міхура) [Для ухода за больными, 1898]. Проте до використання презервативів негативно ставилися лікарі й тогочасні «моралісти». Оглядач газети «Врач» А. Г. Боряковський (1893) вважав, що презервативи, як і перерваний статевий акт, є настільки шкідливими для здоров'я, що «лучше уж совсем

.....
отказаться от полового сношения, чем умножать горе болезнями» [Кон, 2010: 107]. Студенти московських вишів, респонденти Першого статевго перепису М. А. Членова (1903), зазначили, що лише 21 % з них дотримується заходів для попередження небажаної вагітності: антисептичні обмивання – 30 %, кондоми (презервативи) – 25,2 %, неповний статевий акт – 12 %, спринцювання – 10,9 % [Членов, 1909: 57, 59]. Міські жінки як засіб контрацепції часто використовували сулему, що викликала захворювання шлунка та нервової системи [Пушкарєва, Белова, Мицюк, 2021: 390]; повії вдавалися до введення всередину статевих органів клубка павутини до сексуального контакту та спринцювання соком лимону опісля [Фещенко, 2012: 49]. У сільській місцевості контрацептивні засоби, які застосовували жінки, можна поділити на раціональні та ірраціональні (магічні). До першої групи належали вживання відварів трав, коріння. До другої – різні магічні дії, зокрема, жінки їли хліб із шерстю ялової корови чи вівці (ялова корова має «передати» жінці свою безплідність), ритуали над сорочкою, заплямованою «місячною» кров'ю (сорочку замазували в челюстях печі, закопували в землю, підмішували в корм тваринам тощо); закопували плаценту в перевернутому положенні біля порога (у такий спосіб нібито кляли наступним пологам) тощо. Деякі пари застосовували перерваний статевий акт [Ігнатенко, 2017: 226–229]. Аби запобігти новій вагітності, сільська жінка прагнула якомога довше годувати дитину груддю – до 2–3 років (у місті цей спосіб практично не використовувався серед інтелігентних матерів, які годували дитину максимум 6–9 місяців) [Пушкарєва, Белова, Мицюк, 2021: 390].

Зауважимо, що в другій половині XIX – на початку XX ст. народжуваність мала тенденцію до зниження в усьому світі. За даними П. І. Куркіна, з 1860 до 1913 р. в Російській імперії показник народжуваності у середньому зменшився на 12 % (у дворянських сім'ях народжуваність впала в 2–3 рази), у той час як у Франції, Англії та Швеції – на 28–29 % [Пушкарєва, Белова, Мицюк, 2021: 318].

Третьою й найголовнішою причиною до абортів можна назвати матеріальні труднощі. Слідством у справі акушерки О. Георгієвської з'ясовано, що в Кубарської було четверо дітей, прожити на 100 руб. зарплати чоловіка – складно, тому жінка вирішила не народжувати п'ятої дитини й зважилася на аборт [Дело акушерки Георгиевской, 1901a; Дело акушерки Георгиевской, 1901b].

Й, нарешті, не слід забувати про значне поширення наприкінці XIX – на початку XX ст. ідей фемінізму з ідеєю формування «нової жінки», яка на рівні з чоловіком має право здобувати вищу освіту, займатися науковою діяльністю, бути вільною у стосунках. Російські дослідниці В. В. Пономарьова та Л. Б. Хорошилова зазначають: «Одним з питань, навколо яких виникла дискусія в пореформений час, було материнство. Жінка в колишні часи, як міркували публіцисти, не мала жодних прав у цій сфері: одруженій жінці не дозволялося обмежувати вагітність, вона повинна була народити стільки дітей, «скільки Бог пошле», аборт був кримінальним злочином. Обдаровані жіночим здоров'ям від природи жінки були змушені народжувати ледь не щороку, всі їхні молоді роки були зайняті виношуванням, народженням та вирощуванням дітей, і це дійсно на перший план виводило фізіологічні функції жінки, оскільки вимагало більшого фізичного напруження.

З іншого боку, жінці, що прагнула стати матір'ю, не дозволено народжувати дитину, якщо вона не перебуває в законному шлюбі. «Нові жінки» обстоювали право жінок самим вирішувати свою долю і в цьому питанні. Вони міркували так: «Вимушене та необмежене дітонародження не тільки руйнує здоров'я жінки, воно затримує її розумовий та духовний розвиток, воно віддає її у вічне економічне рабство чоловікові...» [Пономарєва, Хорошилова, 2009: 148–149].

Для багатьох жінок, що проживали в місті, поява дитини могла стати на заваді кар'єрі, навчанню, безтурботному проведенню вільного часу. Зокрема, наречена студента-медика Михайла Булгакова, київська курсистка початку XX ст. Тетяна Лаппа, напередодні вінчання зробила аборт, витративши на операцію гроші, що призначалися на придбання весільного вбрання. «Ніяк не можна було залишати...» – визнавала вона під час інтерв'ю [Паршин, 1991: 36].

Скільки коштував аборт, на жаль, встановити не вдалося, зате є інформація про деякі послуги в пологових притулках Києва (1911). Так, пологове відділення при Олександрівській лікарні вимагало 30 коп. від міських та 1 руб. 30 коп. від немісцевих жінок; Пологовий дім при лікарні «Квісісана» брав за пологи та 7–8-денний післяпологовий догляд плату від 5 до 50 руб.; у пологовому притулку лікаря М. М. Варгафтіга добу перебування оцінювали від 2 до 5 руб. [Календарь, 1911: 414].

Насамкінець не слід забувати, що не всі одружені жінки, зокрема представниці міської еліти, залишалися вірними своїм чоловікам у шлюбі. А тому аборти й таємне народження дитини у відповідних «родильних убежищах» були звичною річчю для того часу [Кругляк, 2020]. Проте можемо припускати, що серед дворянства небажана вагітність й аборти мали місце вже після одруження. Відома російська історикиня Н. Л. Пушкарьова, аналізуючи егодокументи

дворянок XVIII – початку XIX ст., не змогла знайти «жодного випадку дошлюбної вагітності й народження дитини до одруження». До того ж рівень сексуальної просвіти дворянок був дуже низьким: дівчата майже нічого не знали про статеве життя, у декого перша шлюбна ніч викликала відразу та депресію, натомість для чоловіків нормою був дошлюбний секс із повіями та утриманками [Пушкарева, Белова, Мицюк, 2021: 96, 99–100, 243–249]. Узагалі статеві стосунки між панами і прислугою не були рідкістю. Харківський лікар В. В. Фавр, який провів на початку XX ст. статевий перепис місцевого студентства, констатує, що респонденти мали венеричні захворювання після статевих контактів із повіями, прислугою, робітницями [Фавр, 1910]. Статевий перепис московського студентства (1903) містив пункт про перший сексуальний досвід. Отже, першою жінкою для студентів була: повія (42,0 % опитаних); покоївка (23,8 %), кухарка (8,4 %), прислуга (3,1 %), нянька (2,6 %) – можна об'єднати в загальну групу прислуги (37,9 %); робітниця (5,2 %) тощо. На питання «Як задовольняєте свій статевий потяг?» відповіли: з повіями (46,8 %), одружені жінки (12,3 %), прислуга (11,3 %), кравчиня (4,1 %) тощо [Членов, 1909: 56, 58]. У такому випадку причиною абортів було небажання більш заможних і поважних батьків та й самого сина руйнувати правила і норми дворянського середовища, де до нерівного шлюбу ставилися негативно; в іншому випадку, для прислуги (часто це була дівчина з села, яка бралася за будь-яку роботу й для якої повернення вагітною додому було неможливим, зокрема, й з етичних причин, та й народження дитини в місті ускладнювало працевлаштування й без того непросте матеріальне становище) поява дитини була небажаною. Тож не дивно, що переважна більшість клієнток знахарки Катерини Єреміної з Черкас (1912) були селянками-наймичками [Фабрика янголів, 1912].

Оглядач харківської газети «Утро» (1914) П. Трипольський резюмує: «Незабезпеченість, злидні, економічне та правове безправ'я жінок, суспільні упередження, що ставлять у нестерпне становище дівчину-матір, – ось ті причини, які створюють аборт. Жодними кримінальними репресіями не можна зупинити жінку, яка відчуває голод та приниження, жінку, яка в боротьбі за самозбереження вдається до абортів... Аборт – ненормальне явище, створене ненормальностями нашого життя, й боротьба з абортами можлива лише шляхом покращення становища робітничого класу, охорони материнства й політичного та економічного звільнення жінки» [Трипольський, 1914].

На думку І. Ігнатенко, сільські жінки запобігали вагітності та вдавалися до абортів дуже рідко і лише у крайніх випадках; це була не загальна практика, а винятки. Причинами непопулярності абортів були: 1) аморальність вчинку (у народній свідомості панувала віра в те, що душа в дитини з'являється ще в утробі матері, тому аборт дорівнював вбивству живої людини; жінка, яка далася до абортів, на тому світі довіку їстиме своїх ненароджених нащадків або ж вони їстимуть її саму); 2) страх посмертної долі ненародженої й нехрещеної дитини (нехрещені діти страждають «на тому світі»); 3) панування у традиційному суспільстві переконання про те, що жінка стане соціально повноцінною особою лише після того, як народить дитину; 4) висока смертність тих жінок, що зважувалися на аборт (подібні операції в домашніх умовах проводилися з використанням продовгуватих гострих предметів, таких як веретено та гусяче перо) [Ігнатенко, 2016а; Ігнатенко, 2017: 136, 225–226]. Натомість Г. Коваленко зазначає, що, навпаки, наприкінці XIX ст. на Полтавщині у випадках позашлюбної вагітності аборт був явищем поширеним: «Але витравлення плоду від незаконного співжиття є дуже поширеним, й «майже всі «грішниці» жінки або дівчата вдаються до різних способів позбавитися громадського осуду» [Коваленко, 1891: 146]. Якщо дещо заглибитися в це питання, то виявиться, що дошлюбні сексуальні стосунки в сільській молоді часто мали місце під час досвіток (т. зв. обряд спільної ночівлі). За даними анкетування З. Гуревича та І. Ворожбит, оприлюдненого в праці «Статеве життя селянки» (1931), в перші дві декади XX ст. вечорниці відвідувало 40 % респонденток. Статеве життя до шлюбу починали 45,6 % тих, хто відвідував досвітки, й лише 23,6 % тих, хто не відвідував. Середній відсоток дівчат, що жили з хлопцями до одруження, становив 32,3 %. Отже, резюмує М. Маєрчик: «Девіантизація міста й ідеалізація села є штучним, культурним конструктом, що не віддзеркалює всієї складності й неоднородності процесів в Україні» [Маєрчик, 2013: 62–63, 64].

Прикметно, що в традиційній культурі душі народжених поза шлюбом і вбитих матір'ю або душі ненароджених дітей, що загинули через аборт, називалися потерчатами (страдчатами, страчкуками). За народними віруваннями, вони 7 років літають і благають охрещення, а на сьомий рік вилітають з могили та просять хреста. Неохрещена після семи років душа перетворюється на злого духа, що вночі літає й лякає людей. На Поділлі вважали, що через сім років потерча стає мавкою або русалкою. Викиднів (т. зв. безпірних дітей) закопували під порогом, вважаючи, що, під час переступання через поріг, відбувається символічне хрещення похованого під ним немовляти. Ще й досі в сільській місцевості старожили вірять у те, що за селом у полі, в житах, плачуть діти, матері яких зробили аборт [Буйських, 2018: 171–173].

.....
1889 року на Третньому з'їзді Товариства російських лікарів у пам'ять М. І. Пирогова аборт визнано як «моральне та соціальне зло». Однак ця резолюція вступала у протиріччя із дійсністю. XX століття ознаменувало зародження справжньої «епідемії абортів», яка охопила насамперед великі міста. У робітничому середовищі стали дивитися на штучний викидень, як на щось доволі буденне й до того ж дуже доступне. Так, у 1910-ті рр. лише в Москві робили близько 10 000 абортів на рік. Натомість до суду викликали всього-на-всього менш ніж 1 % жінок, що робили аборт, з них лише кожну четверту засуджували [Миронов, 2000: 181–182]. У Петербурзі кількість абортів зростає з 1897 до 1912 р. в 10 разів [Кон, 2010: 107], зокрема у 1894 р. аборти становили 3 % відповідно до загальної кількості пологів, але в 1910 р. – вже майже 30 %. У Москві, станом на 1910 рік, понад 20 % пологів були абортивними. 80–90 % викиднів мали штучний характер, з них 70–80 % – злочинний. Лікарі констатували, що ймовірність померти від зараження крові при штучному викидні зростає в 10 разів, порівнюючи зі звичайними пологами [В медицинском обществе, 1912]. За свідченням лікаря А. О. Афіногенова, у 1880-ті рр. аборти стали входити в практику і в сільській місцевості. Проте офіційно аборти легалізовано у Радянській Росії у 1920 р. [Миронов, 2000: 182, 185].

Розглянемо найпоширеніші способи переривання вагітності, до яких вдавалися жінки в досліджуваний період. Із неорганічних речовин найчастіше вживали фосфор білий або жовтий, миш'як, сулему, залізо, азотнокисле срібло, мідь, свинець, сіль, порошок, неорганічні кислоти. Зокрема, харківські повії використовували азотну кислоту [Линденберг, 1910: 65–70]. У селах жінки пили ріжки, настоянку на фосфорних сірниках, селітру, гас, кіновар, миш'як, розчин мисливського пороху із сулемою (селітрою, ртуттю, сіркою й міцною горілкою), вивари з материнки, вишневої кори, цвіту барвінку, шафрану, гречаної полови, лушпиння цибулі, конопляних маківок, бите скло. Абортивні властивості приписували рослині сокирки. Найпоширенішими, зокрема серед селянок, були механічні засоби переривання вагітності (такий тип абортів зустрічався в 1,7 рази частіше від інших [Пушкарева, Белова, Мицюк, 2021: 356]). Аби «вигнати» дитину, сільські дівчата перетягували живіт рушником/рядном, мотузками, м'яли його, клали та піднімали важкі речі, стрибали з висоти, били по животу важкими знаряддями [Безгин, 2013; Ігнатенко, 2016а: 152; Ігнатенко, 2016b: 176]. Деякі акушерки використовували загострену палицю, однак подібний «інструмент» для переривання вагітності часто призводив до смерті пацієнтки [«Інструмент» для абортів, 1914]. Не слід забувати, що часто жінка-селянка могла й не знати про свою вагітність або ж штучний викидень відбувався ненавмисно через важку фізичну працю. Йдеться про вимушене абортівання. «Але в багатьох інших подібних випадках, – зазначає В. Маслійчук, – завжди важко буває визначити, чи правдивими були свідчення жінок і чи не зумисно вони абортували небажаних дітей, свідомо викликаючи викидень» [Маслійчук, 2008: 61].

На межі XIX і XX століть медична спільнота та юристи Російської імперії почали висловлюватися за легалізацію абортів, підвищення їх безпеки і поширення контрацепції. Після тривалої полеміки Четвертий з'їзд Товариства російських гінекологів та акушерів (1911) і Дванадцятий з'їзд Пироговського товариства (1913) прийняли ліберальний погляд, рекомендувавши урядові декриміналізувати штучні аборти. Резолюція Четвертого з'їзду Товариства російських гінекологів та акушерів звучала так: «Запропонувати бюро з'їзду, а також майбутньому правлінню з'їзду розробити питання про узаконення абортів й представити доповідь з цього приводу на розгляд законодавчих установ» [Съезд гинекологів, 1911; З'їзд гінекологів, 1911]. Резолюція Пироговського з'їзду містила такі тези: «Кримінальне переслідування матері за штучний аборт ніколи не повинно мати місця. Також мають бути звільнені від кримінальної відповідальності й лікарі, що робили аборт за проханням й наполяганням матері. Винятком з цього мають бути лікарі, які робили аборти з корисливих цілей своєї професії. Ці лікарі підлягають суду лікарських рад» [Вопрос об аборті, 1913; По Росії, 1913]. Деякі учасники Пироговського з'їзду та їхні колеги обурювалися через вимоги з боку влади порушувати таємницю абортів. На засіданні Секції суспільної медицини та гігієни Харківського медичного товариства (1914), де розглянуто рішення з'їзду, один з доповідачів висловив таку думку: «Невже лікар, констатуючи спробу абортів, повинен йти повідомляти прокуророві? Жоден громадянин не схвалить подібного вчинку» [Заседание, 1914].

У лютому 1914 р. 38 голосами «за» проти 20 й трьох, що утрималися при голосуванні, за декриміналізацію абортів проголосувало Десяте загальне зібрання Російської групи Міжнародного союзу криміналістів: «Визнаючи карність плодовищення такою, що суперечить юридичним основам покарання й засадам карної політики, 10-е загальне зібрання Російської групи Міжнародного союзу криміналістів висловлюється за необхідність виключення плодовищення з групи злочинних діянь» [Трипольский, 1914; Съезд криминалистов, 1914]. На Пироговському з'їзді контрацепцію назвали єдиною реальною альтернативою абортів [Avdeev, Blum, Troitskaya, 1995: 41; Кон, 2010: 108–109]. Архівні матеріали та публікації в пресі дають змогу стверджувати, що напередодні та в роки Першої світової війни аборти стали невід'ємною

частиною життя мешканців міст. Завідувач лікарні в Маріуполі 1912 року констатував, що після абортів жінки офіційно звертаються по допомогу до його закладу. Так, 1909 року міська лікарня зафіксувала 12 випадків абортів, 1911 року – 14, за перші 10 місяців 1912 року – 42 [Упрощення хірургія, 1912]. За даними станції «швидкої допомоги», в Харкові 1913 року здійснено 39 виїздів на аборти [«Скорая помощь», 1914], а за червень 1914 р. подібних виїздів було 6 [Статистика скорой помощи, 1914]. За даними діяльності Житомирської губернської земської лікарні (1915), у пологовому відділенні залишалося станом на 1.01.1915 р. – 2, вступило – 304, абортовано – 306, виписалося – 300, померло – 3 (у трьох випадках аборт робили, щоб врятувати матерів із хронічним пороком серця) [ДАЖО. Ф. 183. Оп. 1. Спр. 297. Арк. 24 зв., 25 зв.].

Тож офіційна російська влада прагнула хоча б на юридичному рівні вести боротьбу з абортами. Зокрема, в липні 1913 р. Міністерство внутрішніх справ розробило законопроект про відповідальність за аборти. Відповідно до нього, на три роки виправних робіт мали бути засуджені матір та лікар, у разі проведення операції за згоди жінки; лікар, що здійснив штучний викидень без згоди вагітної, мав відбутися 8 років каторги [В Совете Министров, 1913]. Оглядач харківської газети «Утро» (1914), аналізуючи прийняту на Десятому загальному зібранні Російської групи Міжнародного союзу криміналістів резолюцію про декриміналізацію абортів, був переконаний, що питання штучного переривання вагітності тісно пов'язане із соціально-політичними поглядами. Зокрема, консерватори завжди будуть прихильниками кримінального покарання за аборти, соціал-демократи обійматимуть протилежну позицію, ліберали виступатимуть центристами: вони – за покарання за аборт, але за значне його пом'якшення та обмеження. Консервативну позицію влади поділяла преса, зокрема газети «Новое время», «Утро России», «Речь», які засудили вказану вище резолюцію, назвавши її «кинутим викликом всім законодавствам цивілізованих країн» («Речь»). Для «Нового времени» аборт є замахом на сім'ю, розпусту. Натомість такі видання, як «Русские ведомости», «День», «Киевская мысль», «Утро», підтримали неосудність абортів [Трипольский, 1914].

Із газет аборти перекочували в белетристику. Візьмімо, до прикладу, оповідання Ольги Рунової «Без завета» (1913). У гінекологічній клініці лікаря Расмуссена опинилися «сучасні» жінки, які прагнуть розваг і задоволень, хочуть модно й красиво одягатися, бути сексуально привабливими; їхнє основне заняття – це пошук чоловіків та коханців, які могли б їх утримувати. Ці жінки користуються протизаплідними засобами та розглядають аборт як необхідність [Энгельштейн, 1996: 356]. Перед нами всього-на-всього один з прикладів оспівування безтурботного життя «нової» жінки, який певний пласт міського населення прагнув наслідувати.

Висновки. Законодавство Російської імперії розглядало аборти як кримінальний злочин, покарання за який було доволі жорстким, хоча й з тенденцією до лібералізації (від заслання в Сибір й ударів батогами до ув'язнення на декілька років). Попри кримінальну відповідальність вагітної жінки, яка вдалася до такого кроку, та лікарів, на початку ХХ ст. аборти стали невід'ємною складовою повсякденного життя жінок великих міст. Покарання за подібні «злочини» відбувалися нечасто, загалом лише тоді, коли справа набувала значного резонансу в пресі чи коли операція призводила до смерті пацієнтки. Ставлення до абортів у містах і селах було різним: традиційна українська культура засуджувала аборти, розглядаючи їх як злочин проти особистості ненародженої дитини, замах на моральні норми й цінності, суспільну ієрархію, в якій жінка можлива лише як мати. До абортів у селах вдавалися в основному вдови, солдатки, неодружені дівчата, на яких в разі народження дитини чекала доля покритки й загальний осуд. У містах ставлення до абортів було більш прагматичним; подібні операції робили найчастіше з матеріальних причин (неможливість погодувати родину), якщо йдеться про представників нижчого класу, або задля уникнення сорому й проведення життя в розвагах (приховання факту позашлюбної вагітності з боку одружених дворянок й т. зв. «нових жінок»).

Напередодні Першої світової війни лікарі та юристи, представники громадськості поставили проблему абортів на порядок денний й врешті у резолюціях наукових з'їздів звернулися до влади декриміналізувати аборти, загалом і через високий відсоток смертності жінок, які вдавалися до різних небезпечних для життя способів викликати штучний викидень. Закономірні процеси модернізації та урбанізації, поширення ідей неомальтузіанства та фемінізму, руйнування основ патріархальної сім'ї, зокрема й завдяки сучасній літературі, прагнення до наслідування західної культури та духовна криза російського суспільства після революції 1905–1907 рр. спричинили кардинальний перегляд шлюбно-сімейних цінностей, ролі жінки в суспільстві, для якої народження дітей перестало бути основною функцією, а відповідно фактично узаконили аборт в очах міського населення.

Подяка. Висловлюю щиро вдячність усім членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримала фінансової підтримки для дослідження, авторства та / або публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Avdeev, A., Blum, A., Troitskaya, I. (1995). The History of Abortion Statistics in Russia and the USSR from 1900 to 1991. *Population*, 7, 39–66.
- Аборты в 1925 году.** (1927). Москва : Изд. ЦСУ СССР, 82 с.
- Акушерка Н. В. Василевская.** (1905). *Киевлянин*, 8 мая, 5.
- Акушерка Э. Э. Ерыклинцева.** (1904). *Киевлянин*, 28 декабря, 8.
- Архиеп. Стефан об абортах.** (1914). *Утро*, 18 марта, 3.
- Безгин, В. Б.** (2013). Инфантицид и криминальный аборт в сельской России: прошлое и современность. *Юридические исследования*, 4, 196–229.
- Безгин, В.** (2020). *Повседневный мир русской крестьянки периода поздней империи*. Москва : Ломоносов, 248 с.
- Буйських, Ю.** (2018). *Жіночі образи української міфології. Колись русалки по землі ходили...* Харків : Клуб сімейного дозвілля, 320 с.
- В медицинском обществе. Аборт.** (1912). *Утро*, 24 января, 5.
- В родильном приюте.** (1905). *Киевлянин*, 11 сентября, 6.
- В Совете Министров.** (1913). *Утро*, 19 июля, 2.
- Вопрос об аборте.** (1913). *Утро*, 5 июня, 3.
- ДАЖО** – Державний архів Житомирської області.
- Дело акушерки Георгиевской.** (1901a). *Киевлянин*, 13 сентября, 3.
- Дело акушерки Георгиевской.** (1901b). *Киевлянин*, 14 сентября, 3.
- Дело Дрижды и д-ра Волковича.** (1913). *Утро*, 11 мая, 6.
- Дело об искусственном выкидыше.** (1901). *Киевлянин*, 13 января, 3.
- Дело о насильственном аборте.** (1912). *Утро*, 10 ноября, 5.
- Для ухода за больными.** (1898). *Киевлянин*, 3 марта, 6.
- Екатеринослав.** (1913). *Утро*, 7 апреля, 5.
- Заседание Секции общественной медицины и гигиены медицинского общества.** (1914). *Утро*, 2 марта, 7.
- З'їзд гінекологів.** (1911). *Рада*, 20 грудня, 2.
- «Инструмент» для аборта.** (1914). *Утро*, 18 марта, 6.
- Ігнатенко, І.** (2016a). *Жіноче тіло у традиційній культурі українців*. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 224 с.
- Ігнатенко, І.** (2016b). *Народна медицина і магія українців*. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 320 с.
- Ігнатенко, І.** (2017). *Шлюбно-сімейні стосунки у традиційній культурі українців*. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 240 с.
- Календарь справочная и адресная книга г. Киева на 1911 год.** (1911). Киев : Изд. Правления Общества Скорой Медицинской Помощи в Киеве, 982 с.
- Киев и его предместья: Шулявка, Соломенка с Протасовым Яром, Байкова Гора и Демиевка с Саперною слободкою по переписи 2 марта 1874 года.** (1876). Киев: Тип. Имп. Ун-та Св. Владимира, 402 с.
- Кісь, О.** (2008). *Жінка в традиційній українській культурі (друга половина XIX – початок XX ст.)*. Львів : Ін-т народознавства НАН України, 271 с.
- Коваленко, Г.** (1891). О народной медицине в Переяславском уезде Полтавской губ. *Этнографическое обозрение*, 2, 141–149.
- Кон, И. С.** (2010). *Клубничка на березке: сексуальная культура в России*. Москва : Время, 608 с.
- Кругляк, М. Е.** (2020). Проблема підкинутих дітей на тлі модернізаційних процесів Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. (на прикладі підросійської України). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Історія*, 33, 24–34. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2020-33-24-34>.
- Линденберг, В.** (1910). *Материалы к вопросу о детоубийстве и плодизгнании в Витебской губернии*. Юрьев : Тип. К. Матиссена, 86 с.
- Маєрчик, М.** (2013). Дошлюбні інтимні стосунки серед молоді в селах і містах Східної та Центральної України на початку XX століття: конструювання традиційних норм. *Етнографія статевого життя й тілесності: збірник статей*. Київ : Центр культурно-антропологічних студій, ПАТ «ВІПОЛ», 55–67.
- Маслійчук, В.** (2008). *Дітозгубництво на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст.* Харків : Харківський приватний музей міської садиби, 128 с.
- Миронов, Б. Н.** (2000). *Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.)* : в 2 т. Санкт-Петербург : «Дмитрий Буланин», т. 1, 548 с.
- Надзор над родильными приютами.** (1896). *Вольнь*, 16 июля, 3.
- Новое уголовное уложение** (1903). Санкт-Петербург : Изд. Каменноостр. Юрид. Книжн. Магаз. В. П. Анисимова, 253 с.

- Паршин, Л. К. (1991). *Чертовщина в Американском посольстве в Москве, или 13 загадок Михаила Булгакова*. Москва : Книжная палата, 208 с.
- Полтава. Громкий процесс об аборте. (1912). *Утро*, 9 марта, 4.
- Полтава. Дело об аборте. (1912). *Утро*, 7 ноября, 3.
- Полтава. Дело об аборте. (1913). *Утро*, 12 мая, 4.
- Полтава. Дело о насильственном аборте. (1912). *Утро*, 8 ноября, 2.
- Пономарева, В. В., Хорошилова, Л. Б. (2009). *Мир русской женщины: семья, профессия, домашний уклад: XVIII – начало XX века*. Москва: Новый хронограф, 352 с.
- По Росії. Пирововський з'їзд. (1913). *Рада*, 6 червня, 2.
- Пушкарева, Н., Белова, А., Мицюк, Н. (2021). *Сметая запреты: очерки русской сексуальной культуры XI–XX веков*. Москва : Новое литературное обозрение, 504 с.
- Родильный приют. (1905). *Киевлянин*, 2 августа, 1.
- «Скорая помощь» (К сегодняшнему освящению новой станции). Деятельность станции за 1913 год. (1914). *Утро*, 19 января, 6.
- Статистика скорой помощи. (1914). *Утро*, 1 июля, 10.
- Съезд гинекологов. Вопрос о наказуемости аборт. (1911). *Утро*, 18 декабря, 6.
- Съезд криминалистов. (1914). *Утро*, 18 февраля, 4.
- Трипольский, П. (1914). Споры о наказуемости аборта. *Утро*, 23 февраля, 4.
- Уложение о наказаниях уголовных и исправительных. (1845). Санкт-Петербург : В Тип. Второго Отд. Собств. Его Имп. Величества Канцелярии, 898 с.
- Уложение о наказаниях уголовных и исправительных (1867). Москва : Тип. Шюман и Глушкова, 623 с.
- Упрощенная хирургия. (1912). *Утро*, 25 декабря, 8.
- Устав повивальным бабкам. (1830). *Полное собрание законов Российской империи, с 1649 года. Том XXIII. С 1789 по 6 ноября 1796*. Санкт-Петербург: В Типографии II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, № 16804, 76–78.
- Фабрика янголів. (1912). *Рада*, 10 травня, 2.
- Фавр, В. В. (1910). *К вопросу о половых сношениях, о венерических болезнях и онанизме учащейся молодежи. Результаты Харьковской анкеты среди студентов*. Харьков : Типография «Печатное дело», 12 с.
- Фещенко, Р. (2012). Пойдемте в номера. *Украина: малоизвестные страницы истории. Лучшие статьи журнала «Корреспондент» (2004–2011 гг.)*. Киев : Скай Хорс, 46–50.
- Хоменко, С. (2020). «Ад для женщин». В Польше фактически запретили аборт. Режим доступа: <https://www.bbc.com/russian/features-54650911>.
- Членов, М. А. (1909). *Половая перепись Московского студенчества и ее общественное значение*. Москва : Издание студенческой медицинской издательской комиссии, 104 с.
- Энгельштейн, Л. (1996). *Ключи счастья. Секс и поиски путей обновления России на рубеже XIX–XX веков*. Москва : Терра, 570 с.

Марина Кругляк

Государственный университет «Житомирская политехника»,
кандидат исторических наук, доцент (Украина)

**Аборт – преступление или личное право каждой женщины
(на примере подростковой Украины XIX – начала XX вв.)**

Аннотация. Цель статьи – проследить эволюцию отношения власти и общественности (как в городе, так и в сельской местности) подростковой Украины к абортам в течение XIX – начале XX в., определить причины совершения аборт, способы и условия абортирования, распространенность этого явления в исследуемый период, наказание за данное преступление. **Методология исследования** основана на сочетании общенаучных (анализ, синтез, обобщение, сравнение, систематизация) и специально-исторических методов (историко-структурный, конструктивно-генетический, историко-компаративистский) с принципами историзма, объективности, системности, верификации. **Научная новизна** работы заключается в том, что впервые в отечественной и зарубежной историографии предпринята попытка комплексно рассмотреть проблему аборт в Российской империи в XIX – начале XX в. (на примере подростковой Украины), в частности определены особенности отношения к абортам со стороны государства и общественности, осуществлен сравнительный анализ причин их совершения, условий и средств абортирования, доступности подобных операций в сельской местности и в модернизированном городе. **Выводы.** Законодательство Российской империи рассматривало аборт как преступление, наказание за которое было довольно жестким,

.....
хотя и с тенденцией к либерализации (от ссылки в Сибирь и ударов кнутом до заключения в тюрьму на несколько лет). Несмотря на уголовную ответственность, в начале XX в. аборт стали неотъемлемой частью повседневной жизни крупных городов. Наказание за подобные «преступления» происходило нечасто, в основном только тогда, когда дело приобретало значительный резонанс в прессе или когда операция приводила к смерти пациентки. Отношение к абортам в городах и селах было разным: традиционная украинская культура осуждала аборты, рассматривая их как преступление против личности не рожденного ребенка, покушение на моральные нормы и ценности, общественную иерархию. В городах отношение к аборту было более прагматичным; подобные операции делали чаще всего по материальным причинам, если речь идет о представителях низшего класса, или во избежание стыда и проведение в жизнь в развлечениях (сокрытие факта внебрачной беременности со стороны женатых дворянок и т. н. «новых женщин»). Накануне Первой мировой войны передовая общественность выступала за декриминализацию абортов.

Ключевые слова: аборт, акушерка, контрацептивы, родильный приют уголовная ответственность.

Maryna E. Krugliak

Zhytomyr Polytechnic State University
PhD(History), Associate Professor (Ukraine)

**The Abortion – a Crime or Personal Right of Every Woman
(the Case of Sub-Russian Ukraine 19th – Beginning of the 20th centuries.)**

Abstract. *The purpose of the article is to trace the evolution of the attitude of the authorities and the public (both in urban and rural areas) of sub-Russian Ukraine to abortion during the 19th – beginning of the 20th centuries. punishment for this crime. The methodology of research is based on a combination of general scientific (analysis, synthesis, generalization, comparison, systematization) and special-historical methods (historical-structural, constructive-genetic, historical-comparative) with the principles of historicism, objectivity, systemicity, verification. Scientific novelty of the work lies in the fact that for the first time in domestic and foreign historiography there was made an attempt to comprehensively consider the problem of abortion in the Russian Empire in the 19th – beginning of the 20th centuries. (the case of sub-Russian Ukraine), in particular, the peculiarities of the attitude to abortion by the state and the public were determined, a comparative analysis of the reasons for their commission, conditions and means of abortion, availability of such operations in rural areas and in modernized cities. Conclusions. The legislation of the Russian Empire considered abortion as a criminal offense, the punishment for which was quite severe, although with a tendency to liberalize (from exile to Siberia and beatings with a whip to imprisonment for several years). Despite criminal liability, at the beginning of the 20-th century, abortions have become an integral part of the daily lives of the cities. Punishment for such “crimes” was infrequent, mostly only when the case gained considerable media coverage or when the operation resulted in the patient's death. Attitudes toward abortion in cities and villages were different: traditional Ukrainian culture condemned abortion as a crime against the unborn child, an attempt on moral norms and values, and a social hierarchy. In cities, attitudes toward abortion were more pragmatic; such operations were most often performed for material reasons, in the case of the lower class, or to avoid shame and to entertain (concealment of the fact of extramarital pregnancy by married nobles, etc. “new women”). On the eve of the World War I, the advanced public advocated the decriminalization of abortion.*

Key words: abortion, contraceptives, criminal liability, maternity hospital midwife.

References:

- Aborty v 1925 godu [Abortion in 1925].** (1927). Moskva : Izd. TsSU SSSR, 82 s. [in Russian].
Akusherka E. E. Yeryklyntseva [Midwife E. E. Eryklyntseva]. (1904). *Kievlyanin – Kievite*, 28 dekabrya, 8. [in Russian].
Akusherka N. V. Vasilevskaya [Midwife N. V. Vasilievskaya]. (1905). *Kievlyanin – Kievite*, 8 maya, 5. [in Russian].
Arkhip. Stefan ob abortakh [Archbishop Stefan on abortion]. (1914). *Utro – Morning*, 18 marta, 3. [in Russian].
Avdeev, A., Blum, A., Troitskaya, I. (1995). The History of Abortion Statistics in Russia and the USSR from 1900 to 1991. *Population*, 7, 39–66. [in English].
Bezgin, V. B. (2013). Infantitsid i kriminalnyy abort v selskoy Rossii: proshloe i sovremennost [Infanticide and criminal abortion in rural Russia: past and present]. *Yuridicheskie issledovaniya – Legal Studies*, 4, 196–229. [in Russian].

- Bezgin, V. B.** (2020). *Povsednevnyy mir russkoy krestyanki perioda pozdney imperii* [The everyday world of a Russian peasant woman during the late empire]. Moskva : Lomonosov, 248 s. [in Russian].
- Bujskiykh, Ju.** (2018). *Zhinochi obrazy ukrajinskoy mifologiji. Kolysj rusalky po zemli khodyly...* [Female images of Ukrainian mythology. Once mermaids walked the earth]. Kharkiv : Klub simejnogho dozvillja, 320 s. [in Ukrainian].
- Chlenov, M. A.** (1909). *Polovaya perepis Moskovskogo studenchestva i eya obshchestvennoe znachenie* [Sexual census of Moscow students and its social significance]. Moskva : Izdanie studencheskoy meditsinskoy izdatelskoy komissii, 104 s. [in Russian].
- DAZhO** – Derzhavnyy arkhiv Zhytomyrs'koy oblasti [State Archives Zhytomyr Region]. [in Ukrainian].
- Delo akusherki Georgievskoy** [The case of the midwife Georgievskaya]. (1901a). *Kievlyanin – Kievite*, 13 sentyabrya, 3. [in Russian].
- Delo akusherki Georgievskoy** [The case of the midwife Georgievskaya]. (1901b). *Kievlyanin – Kievite*, 14 sentyabrya, 3. [in Russian].
- Delo Drizhdy i d-ra Volkovicha** [The case of Drizhda and Dr. Volkovich]. (1913). *Utro – Morning*, 11 maya, 6. [in Russian].
- Delo ob iskusstvennom vykidyshe** [Miscarriage case]. (1901). *Kievlyanin – Kievite*, 13 yanvarya, 3. [in Russian].
- Delo o nasilstvennom aborte** [Forced abortion case]. (1912). *Utro – Morning*, 10 noyabrya, 5. [in Russian].
- Dlya ukhoda za bolnymi** [For patient care]. (1898). *Kievlyanin – Kievite*, 3 marta, 6. [in Russian].
- Engelshteyn, L.** (1996). *Klyuchi schastya. Seks i poiski putey obnovleniya Rossii na rubezhe XIX–XX vekov* [The keys to happiness. Sex and the search for ways to renew Russia at the turn of the 19th and 20th centuries]. Moskva : Terra, 570 s. [in Russian].
- Fabryka jangholiv** [Factory of angels]. (1912). *Rada – Council*, 10 travnja, 2. [in Ukrainian].
- Favr, V. V.** (1910). *K voprosu o polovykh snosheniyakh, o venericheskikh boleznyakh i onanizme uchashcheyasya molodezhi. Rezultaty Kharkovskoy ankety sredi studentov* [On the question of sexual intercourse, sexually transmitted diseases and masturbation of student youth. Results of the Kharkov questionnaire among students]. Kharkov : Tipografiya «Pechatnoe delo», 12 s. [in Russian].
- Feshchenko, R.** (2012). *Poydemte v nomera* [Let's go to the rooms]. *Ukraina: maloizvestnye stranitsy istorii. Luchshie statii zhurnala «Korrespondent» (2004–2011 gg.)*. Kiev : Skay Khors, 46–50. [in Russian].
- Ighnatenko, I.** (2016a). *Zhinoche tilo u tradytsijnij kulturi ukrajinciv* [The female body in the traditional culture of Ukrainians]. Kharkiv : Klub simejnogho dozvillja, 224 s. [in Ukrainian].
- Ighnatenko, I.** (2016b). *Narodna medycyna i maghija ukrajinciv* [Folk medicine and magic of Ukrainians]. Kharkiv : Klub simejnogho dozvillja, 320 s. [in Ukrainian].
- Ighnatenko, I.** (2017). *Shljubno-simejni stosunki u tradytsijnij kulturi ukrajinciv* [Marital and family relations in the traditional culture of Ukrainians]. Kharkiv : Klub simejnogho dozvillja, 240 s. [in Ukrainian].
- «Instrument» dlya aborta** [«Tool» for abortion]. (1914). *Utro – Morning*, 18 marta, 6. [in Russian].
- Kalendar spravochynaya i adresnaya kniga g. Kieva na 1911 god** [Calendar reference and address book of Kiev for 1911]. (1911). Kiev : Izd. Pravleniya Obshchestva Skoroy Meditsinskoy Pomoshchi v Kieve, 982 s. [in Russian].
- Khomenko, S.** (2020). «Ad dlya zhenshchin». V Polshe fakticheski zapretili aborty [«Hell for Women». In Poland, abortion has been virtually banned]. Retrieved from <https://www.bbc.com/russian/features-54650911>. [in Russian].
- Kiev i ego predmestiya: Shulyavka, Solomenka s Protasovym Yarom, Baykova Gora i Demievka s Sapernoyu slobodkoyu po perepisi 2 marta 1874 goda** [Kyiv and its suburbs: Shulyavka, Solomenka with Protasov Yar, Baykova Gora and Demievka with Sapernaya Slobodka according to the census of March 2, 1874]. (1876). Kiev: Tip. Imp. Un-ta Sv. Vladimira, 402 s. [in Russian].
- Kisj, O.** (2008). *Zhinka v tradytsijnij ukrajinskij kulturi (drugha polovyna 19 – pochatok 20 st.)* [Woman in traditional Ukrainian culture (second half of the XIX - beginning of the XX century)]. Ljviv : In-t narodoznavstva NAN Ukrajin, 271 s. [in Ukrainian].
- Kon, I. S.** (2010). *Klubnichka na berezke: seksualnaya kultura v Rossii* [Strawberry on a birch tree: sexual culture in Russia]. Moskva : Vremya, 608 s. [in Russian].
- Kovalenko, G.** (1891). *O narodnoy meditsine v Pereyaslavskom uezde Poltavskoy gub.* [About folk medicine in the Pereyaslavsky district of the Poltava province]. *Etnograficheskoe obozrenie – Ethnographic review*, 2, 141–149. [in Russian].
- Krugliak, M. E.** (2020). *Problema pidkynutykh ditej na tli modernizacijnykh procesiv Rosijskoy imperiji naprykinci 19 – na pochatku 20 st. (na prykladi pidrosijskoy Ukrajin)* [The problem of abandoned children against the background of the modernization processes of the Russian Empire in the end of the 19th – early 20th centuries (on the example of sub-Russian Ukraine)]. *Naukovi zapysky*

- Vinnycjogho derzhavnogho pedagoghichnogho universytetu imeni Mykhajla Kocjubynsjkogho. Serija : Istorija – Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University. Series: History, 33, 24–34. doi: 10.31652/2411-2143-2020-33-24-34. [in Ukrainian].
- Lindenberg, V.** (1910). *Materialy k voprosu o detoubiystve i plodoizgnanii v Vitebskoy gubernii* [Materials on the issue of infanticide and fetal expulsion in the Vitebsk province]. Yurev : Tip. K. Matissena, 86 s. [in Russian].
- Majerchuk, M.** (2013). Doshljubni intymni stosunky sered molodi v selakh i mistakh Skhidnoji ta Centraljnoji Ukrainy na pochatku 20 stolittja: konstruivannja tradycijnykh norm [Premarital intimacy among young people in villages and cities of Eastern and Central Ukraine in the early twentieth century: the construction of traditional norms]. *Etnohrafija statevogho zhyttja j tilesnosti*: zbirnyk statej. Kyjiv : Centr kulturno-antropologichnykh studij, PAT «VIPOL», 55–67. [in Ukrainian].
- Maslijchuk, V.** (2008). *Ditozghubnyctvo na Livoberezhniji ta Slobidskij Ukraini u drughij polovyni XVIII st.* [Infanticide in the Left Bank and Slobidska Ukraine in the second half of the XVIII century]. Kharkiv : Kharkivskij pryvatnyj muzej misjkoji sadyby, 128 s. [in Ukrainian].
- Mironov, B. N.** (2000). *Sotsialnaya istoriya Rossii perioda imperii (XVIII – nachalo XX v.)* [Social history of Russia during the period of the empire (XVIII – early XX century)]: v 2 t. Sankt-Peterburg. : «Dmitrij Bulanin», t. 1, 548 s. [in Russian].
- Nadzor nad rodilnymi priyutami** [Supervision of maternity hospitals]. (1896). *Volyn*, 16 iyulya, 3. [in Russian].
- Novoe ugovnoe ulozhenie [New criminal code]** (1903). Sankt-Peterburg: Izd. Kamennoostr. Yurid. Knizhn. Magaz. V. P. Anisimova, 253 s. [in Russian].
- Parshin, L. K.** (1991). *Chertovshchina v Amerikanskom posolstve v Moskve, ili 13 zagadok Mikhaila Bulgakova* [Devilry at the American Embassy in Moscow, or 13 mysteries of Mikhail Bulgakov]. Moskva : Knizhnaya palata, 208 s. [in Russian].
- Poltava. Delo ob aborte [Poltava. The abortion case]**. (1912). *Utro – Morning*, 7 noyabrya, 3. [in Russian].
- Poltava. Delo ob aborte [Poltava. The abortion case]**. (1913). *Utro – Morning*, 12 maya, 4. [in Russian].
- Poltava. Delo o nasilstvennom aborte [The Forced Abortion Case]**. (1912). *Utro – Morning*, 8 noyabrya, 2. [in Russian].
- Poltava. Gromkiy protsess ob aborte [Poltava. Loud process about abortion]**. (1912). *Utro – Morning*, 9 marta, 4. [in Russian].
- Ponomareva, V. V., Khoroshilova, L. B.** (2009). *Mir russkoy zhenshchiny: semya, professiya, domashniy ukklad: XVIII – nachalo XX veka* [The world of a Russian woman: family, profession, home life: XVIII – early XX century]. Moskva: Novyy khronograf, 352 s. [in Russian].
- Po Rosiji. Pyroghovskij z'jzd [In Russia. Pirogov Congress]**. (1913). *Rada – Council*, 6 chervnja, 2. [in Ukrainian].
- Pushkareva, N., Belova, A., Mitsyuk, N.** (2021). *Smetaya zaprety: ocherki russkoy seksualnoy kultury XI–XX vekov*. Moskva : Novoe literaturnoe obozrenie, 504 s. [in Russian].
- Rodilnyy priyut [Maternity shelter]**. (1905). *Kievlyanin – Kievide*, 2 avgusta, 1. [in Russian].
- Sezd ginekologov. Vopros o nakazuemosti abortov [Congress of gynecologists. The question of the punishability of abortion]**. (1911). *Utro – Morning*, 18 dekabrya, 6. [in Russian].
- Sezd kriminalistov [Congress of Criminologists]**. (1914). *Utro – Morning*, 18 fevralya, 4. [in Russian].
- «Skoraya pomoshch» (K segodnyashnemu osvyashcheniyu novoy stantsii). Deyatelnost stantsii za 1913 god [«Ambulance» (For today's consecration of the new station). Station activity in 1913]**. (1914). *Utro – Morning*, 19 yanvary, 6. [in Russian].
- Statistika skoroy pomoshchi [Ambulance statistics]**. (1914). *Utro – Morning*, 1 iyulya, 10. [in Russian].
- Tripolskiy, P.** (1914). Spory o nakazuemosti aborta [Controversy over the punishability of abortion]. *Utro – Morning*, 23 fevralya, 4. [in Russian].
- Ulozhenie o nakazaniyakh ugovnykh i ispravitelnykh [Code of Criminal and Correctional Punishments]**. (1845). Sankt-Peterburg : V Tip. Vtorogo Otd. Sobstv. Yego Imp. Velichestva Kantselyarii, 898 s. [in Russian].
- Ulozhenie o nakazaniyakh ugovnykh i ispravitelnykh [Code of criminal and correctional punishments]** (1867). Moskva : Tip. Shyuman i Glushkova, 623 s. [in Russian].
- Uproshchennaya khirurgiya [Simplified surgery]**. (1912). *Utro – Morning*, 25 dekabrya, 8. [in Russian].
- Ustav povivalnym babkam [Charter for midwives.]**. (1830). *Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii, s 1649 goda. Tom XXIII. S 1789 po 6 noyabrya 1796*. Sankt-Peterburg: V Tipografii II Otdeleniya Sobstvennoy Yego Imperatorskogo Velichestva Kantselyarii, № 16804, 76–78. [in Russian].

- V meditsinskom obshchestve. Abort. [In the medical society. Abortion].** (1912). *Utro – Morning*, 24 yanvarya, 5. [in Russian].
- V rodilnom priyute [At the maternity hospital].** (1905). *Kievlyanin – Kievite*, 11 sentyabrya, 6. [in Russian].
- V Sovete Ministrov [In the Council of Ministers].** (1913). *Utro – Morning*, 19 iyulya, 2. [in Russian].
- Vopros ob aborte. [Abortion question].** (1913). *Utro – Morning*, 5 iyunya, 3. [in Russian].
- Yekaterinoslav [Yekaterinoslav].** (1913). *Utro – Morning*, 7 aprelya, 5. [in Russian].
- Zasedanie Sektsii obshchestvennoy meditsyny i gigieny meditsinskogo obshchestva [Meeting of the Section of Public Medicine and Hygiene of the Medical Society].** (1914). *Utro – Morning*, 2 marta, 7. [in Russian].
- Z'jizd ghinekologhiv [Congress of gynecologists].** (1911). *Rada – Council*, 20 ghrudnja, 2. [in Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 14.07.2021 р.
Статтю рекомендовано до друку 19.08.2021 р.